

1. ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ

Θεόδωρος Ιωσηφίδης

1. Εισαγωγή

Το Κεφάλαιο αυτό αποτελεί μια σχετικά συνοπτική κριτική ανάλυση των μη ρεαλιστικών θεωρήσεων και προσεγγίσεων στις κοινωνικές επιστήμες καθώς και των επιστημολογικών και μεθοδολογικών τους επιπτώσεων, ιδιαίτερα στη σύγχρονη ποιοτική κοινωνική έρευνα. Αρχικά παρουσιάζονται οι κρίσιμες διαστάσεις της ανάπτυξης των σύγχρονων ποιοτικών ερευνητικών προσεγγίσεων στις κοινωνικές επιστήμες καθώς και της επιρροής των μη ρεαλιστικών αντιλήψεων σε αυτές και στη συνέχεια αναλύονται κριτικά τρεις βασικές αντι-ρεαλιστικές και, σε τελευταία ανάλυση, ιδεαλιστικές, θεωρήσεις και συγκεκριμένα ο ρόλος της γλώσσας και των γλωσσικών δομών, η σχέση του υποκειμενικού νοήματος και του κοινωνικού κόσμου και η θέση περί κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας. Η κριτική ρεαλιστική προσέγγιση στην ποιοτική κοινωνική έρευνα αναδεικνύεται μέσα από ένα συγκεκριμένο ερευνητικό εγχείρημα που αφορά στην εισερχόμενη μετανάστευση στην Ελλάδα. Τέλος, εξετάζεται το επιστημολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο του κριτικού ρεαλισμού ως ένα μέσο αποφυγής τόσο του θετικισμού και του εμπειρισμού όσο και του ιδεαλισμού στην ποιοτική κοινωνική έρευνα και στις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα.

2. Η ποιοτική κοινωνική έρευνα: επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα

Η κοινωνική έρευνα που προσεγγίζει τα αντικείμενά της με ποιοτικό με-

θοδολογικά τρόπο στοχεύει κυρίως στη διερεύνηση μη μετρήσιμων και μη ποσοτικοποιήσιμων διαστάσεων της κοινωνικής συμπεριφοράς, κοινωνικών φαινομένων, διαδικασιών, τάσεων και νοημάτων (Hay 2000). Η σημασία των διαστάσεων αυτών για την ολοκληρωμένη και σε βάθος διερεύνηση της κοινωνικής πραγματικότητας εξηγεί ως ένα βαθμό τη σημαντική ανάπτυξη των μεθόδων και των τεχνικών που σχετίζονται με τις ποιοτικές μεθόδους σήμερα, καθώς και την ευρεία εφαρμογή τους σχεδόν σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες αλλά και σε μη επιστημονικούς (με την αυστηρή σημασία της έννοιας) κλάδους όπως είναι η έρευνα αγοράς, η πολιτική επικοινωνία κ.ά. (Ιωσηφίδης 2003).

Η αέναη διαμάχη υλιστικών και ιδεαλιστικών θεωρήσεων και αντιλήψεων (ή αναλογικά, αλλά όχι με όρους ταύτισης, ρεαλιστικών και μη ρεαλιστικών θέσεων) στη φιλοσοφία και στις κοινωνικές επιστήμες λαμβάνει ιδιαίτερη σημασία σήμερα στο πλαίσιο των ποιοτικών ερευνητικών προσεγγίσεων. Ο βασικός παράγοντας της εξέλιξής της μπορεί να εντοπιστεί μερικώς στην κριτική αντίδραση στα θετικιστικά και εμπειριστικά επιστημολογικά παραδείγματα, τα οποία ευνοούν την ποσοτικοποίηση και «μοντελοποίηση» της κοινωνικής πραγματικότητας, μέσα από τον περιορισμό της πολυπλοκότητάς της σε μια σειρά από μεταβλητές (Κυριαζή 1998). Στο πλαίσιο αυτό παρατηρείται μια αυξημένη επιρροή μη ρεαλιστικών θέσεων στη διερεύνηση του κοινωνικού κόσμου, η οποία αφορά στην εφαρμογή μιας σειράς ποιοτικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων καθώς και στις επιστημολογικές προϋποθέσεις αυτής της εφαρμογής.

Μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις βασικές ερευνητικές προσεγγίσεις στη μελέτη του κοινωνικού κόσμου, οι οποίες χαρακτηρίζονται σε μεγάλο βαθμό (αλλά όχι αποκλειστικά) από την εφαρμογή ποιοτικών μεθοδολογιών άντλησης γνώσης: η νατουραλιστική προσέγγιση (naturalism), η αντινατουραλιστική προσέγγιση (antinaturalism), η κριτική προσέγγιση (critical approach) και η πλουραλιστική προσέγγιση (pluralism) (Schwandt 2001).

Η νατουραλιστική επιστημολογική και ερευνητική προσέγγιση προσλαμβάνεται με δύο βασικές μορφές (που αρκετές φορές είναι αλληλοαποκλειόμενες). Από τη μια μεριά περιλαμβάνει εκείνες τις ερευνητικές πρακτικές που προϋποθέτουν τη μελέτη κοινωνικών φαινομένων, διαδικασιών και συμπεριφορών εντός των πραγματικών κοινωνικών πλαισίων στα οποία λαμβάνουν χώρα, και από την άλλη δίδεται έμφαση στις δυνατότητες εξήγησης (explanation) της κοινωνικής πραγματικότητας σε αναλογία με την ισχύ και την εγκυρότητα της εξήγησης των φαινομένων από τους φυσικούς επιστήμονες (Little 1991).

Αντίθετα, οι αντινατουραλιστικές θεωρήσεις δίδουν έμφαση στην κατανόηση (*verstehen*) της κοινωνικής πραγματικότητας, μέσα από τη μελέτη των υποκειμενικών νοημάτων της ατομικής και συλλογικής δράσης, απορρίπτοντας τις προσπάθειες εξήγησης μέσα από τη διατύπωση «επιστημονικών νόμων» ή ισχυρών γενικεύσεων για τον κοινωνικό κόσμο (Outhwaite 1975).

Οι κριτικές προσεγγίσεις στις κοινωνικές επιστήμες και στην κοινωνική έρευνα αφορούν κυρίως στην αποκάλυψη, εξήγηση και ερμηνεία δομών κυριαρχίας, καταπίεσης και εκμετάλλευσης με στόχο την επιστημονικά τεκμηριωμένη κριτική ανάλυση των χαρακτηριστικών των υπάρχουσών κοινωνικών δομών, της σύνδεσης της θεωρίας με την πράξη και την επιστημονική υποστήριξη της δράσης για το μετασχηματισμό της κοινωνικής πραγματικότητας (Comstock 1994).

Τέλος οι πλουραλιστικές προσεγγίσεις τονίζουν τη συμπληρωματικότητα και τη συμβατότητα εξήγησης και ερμηνείας - κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας σε μια προσπάθεια συμφιλίωσης πλευρών και διαστάσεων των νατουραλιστικών και αντινατουραλιστικών θεωρήσεων στις κοινωνικές επιστήμες και στη μεθοδολογία έρευνας των κοινωνικών φαινομένων (Fay 1996).

Η διαμάχη εξήγησης και κατανόησης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα και η σύγχρονη αύξηση της επιρροής των ερμηνευτικών - κατανοητικών, μη ρεαλιστικών, ιδεαλιστικών προσεγγίσεων (κοινωνικός κονστρουκτιβισμός, μεταμοντερνισμός, σχετικισμός, γλωσσική στροφή) έχει μια σειρά από αρνητικές επιπτώσεις τόσο στον τρόπο θέασης και έρευνας του κοινωνικού κόσμου όσο και σε ζητήματα σύνδεσης της θεωρίας με την κοινωνική πράξη και δράση. Στη συνέχεια αναδεικνύονται αυτές οι συνέπειες μέσα από μια συνοπτική κριτική ορισμένων βασικών μη ρεαλιστικών αντιλήψεων στην κοινωνική θεωρία και έρευνα, και συνδυάζονται στοιχεία των κριτικών και πλουραλιστικών προσεγγίσεων προτείνεται το παράδειγμα του κριτικού ρεαλισμού με βάση το οποίο είναι δυνατόν να ξεπεραστούν τόσο οι θετικιστικές και εμπειριστικές θέσεις όσο και οι σχετικιστικές - ιδεαλιστικές αντιλήψεις στην κοινωνική θεωρία και ερευνητική πράξη.

3. Συνοπτική κριτική των μη ρεαλιστικών θεωρήσεων στην ποιοτική κοινωνική έρευνα

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι κοινή συνισταμένη των μη ρεαλιστικών θεωρήσεων στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία και έρευνα είναι η άρνηση της ύπαρξης κοινωνικής πραγματικότητας ξεχωριστής από την ανθρώπινη συνείδηση ή η άρνηση του μεθοδολογικού έστω διαχωρισμού του υποκειμένου από το αντικείμενο της γνώσης. Η βασική αυτή θέση μεταλλάσσεται συνεχώς και σήμερα παίρνει διάφορες μορφές που έχουν να κάνουν με το ρόλο της γλώσσας και την πρωτοκαθεδρία των γλωσσικών δομών καθώς και με τη δόμηση και συνεχή επαναδόμηση του κοινωνικού κόσμου σε πολλαπλότητες υποκειμενικών νοημάτων και διυποκειμενικών κατασκευών.

Ο ρόλος της γλώσσας και των γλωσσικών δομών

Στο πλαίσιο των σύγχρονων μη ρεαλιστικών, και στην ουσία νεο-ιδεαλιστικών, θεωρήσεων η γλώσσα και οι γλωσσικές δομές μετακινούνται στο κέντρο του ενδιαφέροντος και αποκτούν πρωτεύουσα και σε κάποιες περιπτώσεις κυρίαρχη θέση στη θεώρηση και έρευνα της κοινωνικής πραγματικότητας και συμπεριφοράς (Potter 1996). Η κοινωνική πραγματικότητα καθίσταται γλωσσική πραγματικότητα καθώς οι γλωσσικές δομές αυτονομούνται σε τέτοιο βαθμό ώστε να απορρίπτεται οποιαδήποτε αντιστοιχία με δομές ή φαινόμενα εξωτερικά της γλώσσας (Sayer 1992). Με αυτό τον τρόπο οι ερμηνείες και οι θεωρήσεις της κοινωνικής πραγματικότητας γίνονται αναπόφευκτα γλωσσικές ερμηνείες και θεωρήσεις, οι οποίες προέρχονται από τη δυναμική της διυποκειμενικής επικοινωνίας και τη διαφορά δύναμης και εξουσίας ανάμεσα στα διάφορα μέρη. Παρ' όλα αυτά το αδιέξοδο επιτείνεται αφού και η ίδια η έννοια της δύναμης και της διαφορετικής κατανομής της εξουσίας δομείται γλωσσικά και δεν αναφέρεται σε κάποιες πραγματικές (real) εξωτερικές δομές!¹

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η ανάλυση του λόγου² (discourse analysis) των κοινωνικών υποκειμένων λαμβάνει πρωταρχική σημασία, αλλά αφού ο λόγος και η γλώσσα των υποκειμένων δεν αντιστοιχεί, έστω και παραβολικά, σε κάποια εξωτερική πραγματικότητα, επιδέχεται συνεχείς και διαφορετικές ερμηνείες και επανερμηνείες.³ Τα κείμενα και ο λόγος των κοινωνικών υποκειμένων είναι δυνατόν να αναπαρίστανται, να ερμηνεύονται και να επανερμηνεύονται στο διηνεκές δίχως να μπορούμε

να διαχωρίσουμε τις περισσότερες από τις λιγότερο έγκυρες ερμηνείες και να προχωρήσουμε στην εξαγωγή μιας σειράς συμπερασμάτων που να συνδέουν τις υποκειμενικές εμπειρίες και αναπαραστάσεις με ευρύτερες κοινωνικές δομές και διαδικασίες (Schiffrin 1994). Από την παραπάνω παρατήρηση γίνονται περισσότερα φανερά οι συνέπειες του «γλωσσικού ιδεαλισμού» τόσο στον τρόπο θεώρησης όσο και στον τρόπο έρευνας του κοινωνικού κόσμου καθώς και οι σοβαρότατες έμμεσες συνέπειες στην κοινωνική πράξη και δράση.

Υποκειμενικό νόημα και κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας

Ίσως δεν υπάρχει κοινωνικός επιστήμονας που να μην αποδέχεται τη θέση σύμφωνα με την οποία η κοινωνική πραγματικότητα κατασκευάζεται και ανακατασκευάζεται μέσα από την κοινωνική δυναμική και από την πάλη διαφορετικών κοινωνικών δυνάμεων μεταξύ τους. Είναι αλήθεια ότι διαφορετικές και πολλαπλές υποκειμενικές νοηματοδοτήσεις του ίδιου κοινωνικού φαινομένου, πλαισίου ή διαδικασίας οδηγούν σε διαφορετικές συνέπειες όσον αφορά στην κοινωνική συμπεριφορά και δράση. Από την άποψη αυτή ο ρόλος της υποκειμενικής νοηματοδότησης της κοινωνικής πραγματικότητας είναι εξαιρετικά σημαντικός για την έρευνα και την κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας.

Παρ' όλα αυτά το ρεύμα του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού (social constructionism ή constructivism) αποδίδει διαφορετική σημασία στην έννοια της κοινωνικής κατασκευής. Ιδιαίτερα ο ισχυρός κοινωνικός κονστρουκτιβισμός (strong social constructivism) αρνείται κάθε οντολογία του πραγματικού και έτσι ολόκληρος ο κοινωνικός κόσμος καταλήγει να είναι κοινωνικό και γλωσσικό προϊόν ιστορικά προσδιορισμένων διυποκειμενικών αλληλεπιδράσεων (Gergen 1994, Schwandt 2001). Στην πραγματικότητα αυτός ο τύπος κοινωνικού κονστρουκτιβισμού δεν είναι παρά μια μορφή σημασιολογικού και γλωσσικού ιδεαλισμού (Schwandt 2001: 33).

Έτσι ρεύματα σκέψης όπως η συμβολική αλληλόδραση (symbolic interactionism) και η εθνομεθοδολογία (ethnomethodology), τα οποία συνδέονται άμεσα με την ποιοτική ερευνητική προσέγγιση (συνήθως μέσω της μεθόδου της συνέντευξης σε βάθος – in depth interview) δίδουν μεγάλη έμφαση στον υποκειμενικό ορισμό της κοινωνικής πραγματικότητας και στη διυποκειμενική κατανόηση και κατασκευή του κοινωνικού κόσμου (Glaserfeld von 1995). Αφήνουν έτσι αναπάντητα μια σειρά από ερωτήματα που έχουν καίρια σημασία για την ολοκληρωμένη θεώρηση

του κοινωνικού κόσμου. Πώς συνδέονται οι υποκειμενικές νοηματοδοτήσεις με την κοινωνική πράξη; Με ποιο τρόπο παράγονται και αναπαράγονται οι διαφορετικές νοηματοδοτήσεις της κοινωνικής πραγματικότητας; Υπάρχουν, ή μπορούμε να αναπτύξουμε, κριτήρια κατάταξης των υποκειμενικών νοηματοδοτήσεων σε κάποια κλίμακα εγκυρότητας; Υπάρχει σύνδεση μεταξύ του υποκειμενικού νοήματος που αποδίδεται στον κοινωνικό κόσμο και σε ευρύτερες διαδικασίες και δομές πέρα από τον έλεγχο του υποκειμένου; Η αρνητική απάντηση που δίδεται από τις ισχυρές μορφές κοσμοτροκιβισμού, ιδιαίτερα στα τελευταία δύο ερωτήματα, οδηγεί σε σοβαρές θεωρητικές, μεθοδολογικές και έμμεσα κοινωνικο-πολιτικές συνέπειες. Ο κοινωνικός κόσμος μετατρέπεται σε μια αέναη αλυσίδα αλληλεπίδρασης μεταξύ υποκειμενικών νοημάτων στα οποία αποδίδεται ίση ερμηνευτική αξία. Ο κοινωνικός κόσμος σχηματίζεται και μετασχηματίζεται όχι από την κοινωνική πράξη και δράση ατόμων και συλλογικοτήτων αλλά από τη συνεχή ερμηνεία και επανερμηνεία του υποκειμενικού νοήματος που του αποδίδεται κάθε φορά. Επιπρόσθετα η ίδια η απόδοση υποκειμενικού νοήματος είναι η κοινωνική πραγματικότητα αφού τελικά δεν υπάρχει αυτό στο οποίο αποδίδεται το νόημα (Wood και Foster 1997).

4. Ποιοτική έρευνα με μετανάστες στην Ελλάδα: μια κριτική ρεαλιστική προσέγγιση

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε σε ένα παράδειγμα εμπειρικής ποιοτικής έρευνας στο πλαίσιο της οποίας υιοθετήθηκε η κριτική ρεαλιστική προσέγγιση. Το γενικό θέμα της έρευνας, η οποία έλαβε χώρα την περίοδο 1995-96, ήταν η διερεύνηση των συνθηκών και των όρων ζωής και εργασίας τριών μεταναστευτικών ομάδων στην περιοχή της Αθήνας και πιο συγκεκριμένα των εργαζόμενων μεταναστών από την Αλβανία, την Αίγυπτο και τις Φιλιππίνες. Στο πλαίσιο αυτό, οι κεντρικοί ερευνητικοί στόχοι ήταν οι εξής (Iosifides 1997):

- Η διερεύνηση των βασικών χαρακτηριστικών των μεταναστευτικών αυτών ομάδων (φύλο, ηλικία, λόγοι μετανάστευσης, μέσα και τρόποι άφιξης στην Ελλάδα και στην Αθήνα, διασυνδέσεις με τη χώρα προέλευσης, οικογενειακή κατάσταση και μελλοντικά σχέδια) και της σχέσης τους με την εμπλοκή των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας.

- Η διερεύνηση της θέσης και του ρόλου των εργαζόμενων μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας.
- Η διερεύνηση των χωρικών χαρακτηριστικών των μεταναστευτικών αυτών ομάδων και των σχέσεων της χωρικής τους οργάνωσης στην Αθήνα με τα ιδιαίτερα εργασιακά τους χαρακτηριστικά.

Η μεθοδολογική προσέγγιση που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα αυτή ήταν ο συνδυασμός μιας σειράς από ποιοτικές μεθόδους όπως η συνέντευξη σε βάθος, η ημιδομημένη συνέντευξη και η συμμετοχική παρατήρηση σε χώρους εργασίας, στέγασης και αναψυχής των εργαζόμενων μεταναστών στην Αθήνα. Βασικός στόχος της μεθοδολογικής αυτής επιλογής ήταν η ταυτόχρονη ανάλυση των δομικών αιτιοτήτων που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εργασιακή ένταξη και χωρική οργάνωση των μεταναστών και των ατομικών και συλλογικών αναπαραστάσεων των ίδιων των μεταναστών σχετικά με τη θέση και το ρόλο τους σε μια διαφορετική κοινωνία.

Η επίτευξη του στόχου αυτού προϋπέθετε την αποφυγή των εξίσου μονομερών υποκειμενιστικών («μεταναστευτικός λόγος») και αντικειμενιστικών (θετικιστικών) προσεγγίσεων με την υιοθέτηση μιας κριτικής ρεαλιστικής ερευνητικής ματιάς (Archer κ.ά. 1999). Η ιδιαίτερη αυτή ματιά οδήγησε σε προσπάθειες σύγκλισης (integration) των δομικών παραγόντων με τις ατομικές ή συλλογικές αναπαραστάσεις και νοήματα, αποφεύγοντας τόσο τη θετικιστική όσο και τη σχετικιστική - ιδεαλιστική οπτική. Στο πλαίσιο αυτό λοιπόν, η ανάλυση των πολλαπλών ατομικών και συλλογικών νοημάτων των μεταναστών για την εργασιακή και χωρική τους θέση και κατάσταση δεν μπορούσε να είναι επαρκής για την ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας (όπως δέχονται διάφορες «μεταμοντέρνες» ερμηνευτικές προσεγγίσεις). Οι αναπαραστάσεις και τα ατομικά ή συλλογικά νοήματα διερευνώνται παράλληλα και σε άμεση σχέση με τις συγκεκριμένες κοινωνικές δομές και με τους μηχανισμούς που παράγουν και αναπαράγουν την κοινωνική πραγματικότητα (δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής αγοράς εργασίας και του ελληνικού παραγωγικού προτύπου, δομικά χαρακτηριστικά των χωρών αποστολής μεταναστών προς τη νότια Ευρώπη και την Ελλάδα, ευρωπαϊκή και ελληνική μεταναστευτική πολιτική κ.λπ.).

Έτσι οι αναπαραστάσεις δεν θεωρούνται πλέον ως τα καθοριστικά συστατικά στοιχεία της κοινωνικής πραγματικότητας ή σύμφωνα με ακραίες κονστρουκτιβιστικές απόψεις ως η μόνη και πάντα ατελώς προσεγγίσιμη κοινωνική πραγματικότητα, αλλά ως παραγόμενες νοηματο-

δοτήσεις σε διαλεκτική σχέση με συγκεκριμένα δομημένα κοινωνικά πλαίσια και συστήματα κοινωνικής ιεραρχίας (Iosifides 2003). Μια τέτοια κριτική ρεαλιστική οπτική μπορεί να οδηγήσει στη συμφιλίωση της επιστημονικής αξιοπιστίας και εγκυρότητας με τις ριζοσπαστικές και χειραφετητικές διαστάσεις της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας.

5. Αντί συμπερασμάτων: ποιοτική κοινωνική έρευνα και κριτικός ρεαλισμός

Οι «παραλυτικές» επιπτώσεις των μη ρεαλιστικών και ιδεαλιστικών θεωρήσεων στην κοινωνική θεωρία και έρευνα εντείνουν την αναγκαιότητα διεξόδου προς μια ρεαλιστική κατεύθυνση αλλά και ταυτόχρονα μη θετικιστική και μη εμπειριστική. Σε αυτή την κατεύθυνση μπορεί κατά τη γνώμη μας να συμβάλει το φιλοσοφικό και επιστημολογικό ρεύμα του κριτικού ρεαλισμού (critical realism).⁴

Όλες οι μορφές ρεαλισμού αποδέχονται την ύπαρξη εξωτερικής κοινωνικής πραγματικότητας ανεξάρτητα από τη συνείδηση και από το υποκειμενικό νόημα που αποδίδεται σε αυτή. Ενώ όμως ο άμεσος ή αφελής ρεαλισμός (direct ή naïve realism) εκλαμβάνει τη σχέση υποκειμένου και πραγματικότητας με όρους άμεσης αντανάκλασης και αντιστοιχίας, ο κριτικός ρεαλισμός δίδει έμφαση στις μεθόδους και στις τεχνικές αποκάλυψης και ανακάλυψης των πραγματικών αιτιακών δομών των κοινωνικών φαινομένων καθώς και των τρόπων της διαφορετικής τους πρόσληψης από τα κοινωνικά υποκείμενα (Bhaskar 1989, MacLennan 1999).

Στον κριτικό ρεαλισμό γίνεται διάκριση ανάμεσα στο «πραγματικό» και στο «εμπειρικό». Ενώ το εμπειρικό στοιχείο απαρτίζεται από τα δεδομένα και τα γεγονότα που γίνονται αντιληπτά από τις αισθήσεις μας, καθώς και από τη συνειδησιακή και υποκειμενική πρόσληψη αυτών των γεγονότων, το πραγματικό επίπεδο αναφέρεται στις δομές, στους μηχανισμούς και στις σχέσεις που παράγουν και αναπαράγουν τα γεγονότα όπως αυτά νοηματοδοτούνται κάθε φορά από τα κοινωνικά υποκείμενα (Robson 2002). Τα βασικά χαρακτηριστικά μιας ρεαλιστικής προσέγγισης της επιστήμης μπορούν να συνοψιστούν σχηματικά στα ακόλουθα (Sayer 1992, McLennan 1999, Robson 2002):

- Δεν υπάρχει αξιωματική θεμελίωση της επιστήμης. Η επιστημονική γνώση είναι ιστορικό και κοινωνικό προϊόν.

- Ο σκοπός της επιστήμης είναι η ανάπτυξη θεωριών που να ερμηνεύουν τον πραγματικό κόσμο και ο έλεγχος των θεωριών αυτών με τη βοήθεια ορθολογικών κριτηρίων.
- Η επιστημονική εξήγηση συνίσταται στην αποκάλυψη των μηχανισμών παραγωγής φαινομένων.
- Οι επιστημονικοί νόμοι ή γενικεύσεις είναι προτάσεις που αποκαλύπτουν τους μηχανισμούς και το πλαίσιο εμφάνισης και αναπαραγωγής των φαινομένων, πέρα από το επιφανειακό εμπειρικό επίπεδο.
- Βασικό χαρακτηριστικό της λειτουργίας των μηχανισμών παραγωγής και αναπαραγωγής των φαινομένων είναι η αιτιότητα. Το χαρακτηριστικό αυτό όμως δεν συνεπάγεται πάντα και ικανότητα πρόβλεψης.

Σε αυτό το πλαίσιο είναι δυνατόν να ξεπεραστεί η διχοτομία μεταξύ κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από τη μελέτη των υποκειμενικών νοημάτων και εξήγησής της μέσα από την ανάδειξη του ρόλου και της σημασίας των δομικών κοινωνικών πλαισίων και μηχανισμών. Έτσι «...η κοινωνική δομή είναι ταυτόχρονα το σχετικά μόνιμο προϊόν, αλλά και το μέσο, της προσανατολισμένης από κίνητρα ανθρώπινης δράσης» (Robson 2002, σ. 35).

Στο σημείο αυτό δεν θα μπορούσε να παραληφθεί μια σύντομη αναφορά στο βασικό φιλοσοφικό και επιστημολογικό ρεύμα με το οποίο «συνομιλεί» άμεσα ο κριτικός ρεαλισμός, δηλαδή αυτό του μαρξισμού. Ο βασικός θεωρητικός του κριτικού ρεαλισμού, ο Roy Bhaskar, ήταν μαρξιστής ενώ σύμφωνα με τον Ehrbar (1998, σ. 3) «Ο Μαρξ ήταν κριτικός ρεαλιστής, πολύ πριν γεννηθεί ο κριτικός ρεαλισμός. [...] Ανάμεσα στα άλλα ο Μαρξ ήταν ο πρώτος που έκανε τη διάκριση μεταξύ επιφάνειας και κεντρικής δομής της κοινωνίας. Γνώριζε ότι δεν μπορούσε να ξεκινήσει το Κεφάλαιο από το άτομο. Επίσης δεν ξεκινά με τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων και της επιφάνειας της κοινωνίας. Αρχίζει με την εξέταση του εμπορεύματος, το οποίο εξυπηρετεί σαν σημείο εισόδου στην κεντρική δομή της κοινωνίας». Ο κριτικός ρεαλισμός και ο μαρξισμός δεν είναι λοιπόν σε καμία περίπτωση ανταγωνιστικά ρεύματα αλλά επάλληλα και μάλλον αλληλοτροφοδοτούμενα συστήματα σκέψης που λειτουργούν, ο μιν πρώτος περισσότερο στο επιστημολογικό και μεθοδολογικό πεδίο, ο δε δεύτερος περισσότερο στην πολιτική - οικονομική ανάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Η κοινή οπτική μαρξισμού και κριτικού ρεαλισμού σε μια σειρά από κρίσιμα ζητήματα, όπως είναι η σχέση ύλης και πνεύματος, η φύση της

επιστημονικής γνώσης και του εμπειρικού κόσμου, η λειτουργία της αιτιότητας και τα χαρακτηριστικά των δομικών μηχανισμών παραγωγής και αναπαραγωγής των κοινωνικών φαινομένων, φανερώνει την επάλληλία των ρευμάτων αυτών (Craven 2003). Για παράδειγμα, η διερεύνηση από τον Μαρξ των κεντρικών αντιφάσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής –αυτών μεταξύ δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής καθώς και αυτών που προκαλούνται από τον συνεχή ταξικό ανταγωνισμό και σύγκρουση– οι οποίες αποκρύπτονται και μυστικοποιούνται από την κυρίαρχη αστική ιδεολογία, ακολουθεί τη λογική του κριτικού ρεαλισμού, δηλαδή αυτή της «αποκάλυψης» και διερεύνησης των πραγματικών (real) δομικών μηχανισμών παραγωγής και αναπαραγωγής των κοινωνικών φαινομένων πέρα από τα επιφανειακά εμπειρικά δεδομένα (Marx και Engels 1967, Marx 1970, Craven 2003). Παράλληλα, η συνεχής συνομιλία μαρξισμού και κριτικού ρεαλισμού συμβάλλει στο ξεπέραςμα με κριτικό και ριζοσπαστικό τρόπο των αναγωγιστικών, ντετερμινιστικών και οικονομιστικών στοιχείων στην κοινωνική θεωρία και έρευνα.

Στο πλαίσιο αυτό η υιοθέτηση μιας κριτικής ρεαλιστικής οπτικής στην ποιοτική κοινωνική έρευνα επιτρέπει τη σε βάθος μελέτη, τόσο του υποκειμενικού νοήματος που αποδίδεται στον κοινωνικό κόσμο, καθώς και των γλωσσοκοινωνικών όρων δόμησής του, όσο και των ευρύτερων κοινωνικών διαδικασιών και πρακτικών που επηρεάζουν καθοριστικά τις εκάστοτε νοηματοδοτήσεις. Επιπρόσθετα, στο πλαίσιο μιας κριτικής ρεαλιστικής προσέγγισης, μπορούμε να αποδεχτούμε την πολλαπλότητα των υποκειμενικών ερμηνειών των κοινωνικών φαινομένων, και ταυτόχρονα να εφαρμόσουμε μεθοδολογίες διάκρισης μεταξύ λιγότερο ή περισσότερο εύστοχων ερμηνειών. Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις μπορούμε να διατηρήσουμε και να εμπλουτίσουμε τις δυνατότητες για κριτική ανάλυση των υπαρχουσών κοινωνικών δομών και σύνδεση της κοινωνικής θεωρίας και έρευνας με την κοινωνικο-πολιτική πράξη και ταυτόχρονα να ασκούμε έγκυρη και τεκμηριωμένη επιστημονική δραστηριότητα.

Σημειώσεις

1. http://www.journalofcriticalrealism.org/public/ALETHIA.2n1_collier2.pdf
2. Ένα από τα είδη ποιοτικής μεθοδολογίας αλλά και ανάλυσης δεδομένων ποιοτικής κοινωνικής έρευνας.
3. http://www.journalofcriticalrealism.org/public/ALETHIA.2n1_laclau9.pdf

4. Επιστημολογικό ρεύμα βαθιά επηρεασμένο από τις ριζοσπαστικές και κριτικές θεωρήσεις του μεσοπολέμου και από τη μαρξιστική παράδοση το οποίο ανοίγει δρόμους προσέγγισης της κοινωνικής πραγματικότητας πέρα από το θετικισμό, τον εμπειρισμό και τις παλαιότερες αλλά και νεότερες ιδεαλιστικές και σχετικιστικές δοξασίες.

Βιβλιογραφία

- Archer, M., Sharp, M., Stones, R., Woodiwiss, T., (1999), “Critical realism and research methodology”, *Alethia*, 2 (1), σσ. 12-16.
- Bhaskar, R., (1989), *Reclaiming Reality: A Critical Introduction to Contemporary Philosophy*, Verso, Λονδίνο.
- Comstock, D.E., (1994), “A method for critical research”, στο Martin, M. και McIntire, L.C., (επιμ.), *Readings in the Philosophy of Social Science*, MIT Press, Καίμπριτζ.
- Craven, S., (2003), “Marx and Bhaskar on the dialectics of freedom”, *Journal of Critical Realism*, 2 (1), σσ. 63-93.
- Ehrbar, H.G., (1998), “Marxism and critical realism”, Heterodox Economics Students Association.
- Fay, B., (1996), *Contemporary Philosophy of Social Science*, Blackwell, Οξφόρδη.
- Gergen, K.J., (1994), *Realities and Relationships: Soundings of Social Construction*, Harvard University Press, Καίμπριτζ.
- Glaserfeld, von E., (1995), *Radical Constructivism: A Way of Knowing and Learning*, Falmer, Λονδίνο.
- Hay, I., (2000), (επιμ.), *Qualitative Research Methods in Human Geography*, Oxford University Press, Βόρεια Μεμβούρνη.
- Iosifides, T., (1997), “Recent Foreign Immigration and the Labour Market in Athens”, Unpublished D. Phil. Thesis, University of Sussex, Μπράιτον.
- Iosifides, T., (2003), “Qualitative migration research: some new reflections six years later”, *The Qualitative Report*, 8 (3), σσ. 435-446.
- Little, D., (1991), *Varieties of Social Explanation*, Westview, Μπούλντεο.
- MacLennan, G., (1999), “Notes for a Reading Group: A Short Introduction to the Critical Realist Approach to Science”, http://www.raggedclaws.com/criticalrealism/archive/gmac_intro.html
- Marx, K. και Engels, F., (1967), *The Communist Manifesto*, Hardmondsworth, Penguin.
- Marx, K., (1970), *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο.
- Outhwaite, W., (1975), *Understanding Social Life: The Method Called Verstehen*, Allen and Unwin, Λονδίνο.